

Henry Kamen

ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΟΤΕΡΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ		11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΟΡΙΖΟΝΤΕΣ	13
	Ευρώπη: μια αβέβαιη ταυτότητα	13
	Οι διαστάσεις του ευρωπαϊκού χώρου	15
	Ταυτότητες και σύνορα	20
	Το έθνος, το «κράτος»	21
	Η γλώσσα	24
	Θεμελιώδεις ταυτότητες: η αγροτική κοινότητα	27
	Θεμελιώδεις ταυτότητες: η αστική κοινότητα	34
	Μια πυρηνική ταυτότητα: η οικογένεια	37
	Γέννηση, νεότητα, γάμος	44
	Πληθυσμιακές τάσεις	53
	Θνησιμότητα: επιδημίες	55
	Θνησιμότητα: λιμός	58
	Θνησιμότητα: πόλεμος	65
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΧΡΟΝΟΣ, ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ	73
	Χρόνος, εργασία και σχολή	74
	Ένας πληθυσμός σε συνεχή κίνηση	82
	Μετανάστευση και πρόσφυγες	89

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΠΙΣΤΩΝ	103
	Το τελετουργικό έτος	103
	Η πειθάρχηση της πίστης: θρησκευτική ομογενοποίηση	109
	Η πειθάρχηση της πίστης: οι ιεραποστολές	118
	Μορφές ετεροδοξίας: μαγεία	123
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	Η ΑΡΧΟΥΣΑ ΕΛΙΤ	135
	Ένας καθρέφτης για τις ελίτ	135
	Εξουσία και πελατειακά δίκτυα	140
	Η αριστοκρατία του ξίφους	143
	Η επιχειρηματική δράση των ευγενών	148
	Γαίες και πλούτος	155
	Κρίση και προσαρμοστικότητα της αριστοκρατίας	170
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	Η ΜΕΣΗ ΕΛΙΤ	181
	Αστικές ελίτ και ελίτ της υπαίθρου: πρότυπα και αξίες	181
	Εμπόριο: ένας ρόλος κλασικός	184
	Οι ελίτ και οι οικονομικές μεταβολές	188
	Κορπορατικοί ρόλοι και η λειτουργία του δημόσιου αξιώματος	194
	Κινητικότητα της μέσης ελίτ	197
	Η προδοσία της αστικής τάξης;	205
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6	ΔΙΚΤΥΑ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ	217
	Δεσμοί αλληλεγγύης και η αίσθηση της τιμής	217
	Ένα επισφαλές περιβάλλον	224
	Η αγροτική κοινότητα σε κίνδυνο	228
	Δεσμοί αλληλεγγύης και μορφές διαμαρτυρίας	246
	Κύρια χαρακτηριστικά των κοινοτικών εξεγέρσεων	269
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7	ΕΜΦΥΛΟΙ ΡΟΛΟΙ	279
	Συζυγικός βίος	282
	Γυναίκες και ιδιοκτησία	290

	Γυναίκες και εργασία	292
	Μητρότητα και οικογένεια	296
	Γυναίκες και θρησκεία	299
	Ιδιωτικές και δημόσιες διέξοδοι	303
	Γυναίκες, τιμή και ο νόμος· έγκλημα και μαγεία	308
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8	ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΕΙΘΑΡΧΗΣΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΘΩΡΙΑΚΟΤΗΤΑ	315
	Κοινωνική πειθάρχηση και σεξουαλική ηθική	315
	Ο έλεγχος της φτώχειας	320
	Η καταστολή της εγκληματικότητας	341
	Έγκλημα και τιμωρία	353
	Περιθωριοποίηση: δουλεία	358
	Οι έγκλειστοι: οι τρελοί	362
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9	Ο ΕΚΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΤΟΜΟ	365
	Εξατομίκευση και οικογένεια	367
	Σκεπτικισμός, εκκοσμίκευση και εξατομίκευση της θρησκευτικής πίστης	370
	Η εξατομίκευση της γνώσης: η εγγραμματοσύνη και ο λαός	376
	Ιδιωτική και δημόσια εκπαίδευση, και κράτος	380
	Ιδιωτική κουλτούρα: ημερολόγια	390
	Η ανάδυση της προσωπικής γνώμης	393
	Ιδιωτικά και δημόσια όνειρα: η ανακάλυψη και η απώλεια της Ουτοπίας	403
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10	ΤΟ ΑΠΟΛΥΤΑΡΧΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ	411
	Κρατικός παρεμβατισμός: γη και μερκαντιλισμός	413
	Κοινωνική δομή και απολυταρχία	416
	ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ	431
	ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	445
	ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΡΩΝ	453

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ελεύθερος χρόνος, εργασία και κινητικότητα

Δωδεκάτη Φεβρουαρίου στη Lille· εδώ σταματώ και είμαι γεμάτος θλίψη· απόψε και για όλη μου τη ζωή, αν δεν μπορέσω να δω για μια φορά μόνο ακόμα την Ιρλανδία.
(ο εξόριστος ιερέας Fergal O'Gara, 1565)

Η ύπαιθρος με το 85% του συνολικού πληθυσμού κυριαρχούσε στην Ευρώπη: τα δάση και οι πεδιάδες της, που διακόπτονταν μόνο εδώ και εκεί από χωριά και κωμοπόλεις, έδιναν στον ταξιδιώτη μια αίσθηση απέραντης μοναξιάς. Υπήρχαν, όμως, μεγάλες διακυμάνσεις στην κατά τόπους πληθυσμιακή πυκνότητα. Οι πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές ήταν η βόρεια Ιταλία και οι Κάτω Χώρες. Η Ρωσία και η Ουκρανία, αντίθετα, ήταν απέραντες ακατοίκητες εκτάσεις: όσο κανείς προχωρούσε προς τα ανατολικά, οι πόλεις χάνονταν δίνοντας τη θέση τους σε μια απέραντη ερημιά.

Η πρωτοκαθεδρία της αγροτικής οικονομίας ήταν μία μόνο έκφανση μιας διττής πραγματικότητας. Στενοί δεσμοί συνέδεαν την πόλη με την ύπαιθρο σε κάθε επίπεδο της ανθρώπινης δραστηριότητας. Οι αγροτικές περιοχές ήταν ο χώρος της πρωτογενούς παραγωγής (σπαρτά, μαλλί, κρασί) αλλά εξαρτώνταν σε μεγάλο βαθμό από το τοπικό αστικό κέντρο για τη διάθεση των προϊόντων τους. Οι πόλεις με τη σειρά τους εξαρτώνταν πλήρως από τους τοπικούς παραγωγούς για την επιβίωσή τους. Η εβδομαδιαία εμποροπανήγυρη, που ακόμη συναντάται σε ολόκληρη την αγροτική Ευρώπη, ήταν ένα κοινωνικό γεγονός μέγιστης σημασίας.¹ Αυτή καθόριζε την οικονομική ζωή μέσω της διαμόρφωσης των τιμών και

1. Μία επισκόπηση στο David Vassberg, *The Village and the Outside World in Golden Age Castile*, Cambridge 1996, κεφ. 2.

των κερδών (αλλά και των φόρων)· έκανε δυνατή την επαφή του αγροτικού με τον αστικό πληθυσμό για λόγους κοινωνικής συνεύρεσης και εμπορικής συναλλαγής (το πανδοχείο ήταν ένα σύνηθες σημείο συνάντησης)· και διευκόλυne τις προσωπικές συναλλαγές (όπως, φερ'επιείν, τη σύναψη γάμων). Ένα χωριό μπορεί να διέθετε περισσότερα από ένα αστικά εμπορικά κέντρα σε κοντινή απόσταση, επιτρέποντας έτσι στους αγρότες να διαθέτουν τα προϊόντα τους σε περισσότερες από μία αγορές την εβδομάδα.²

Με όρους πολιτικής δικαιοδοσίας, επιπλέον, η διάκριση μεταξύ αστικού και αγροτικού χώρου συχνά ήταν πλασματική.³ Μια πόλη μπορεί να προσδιοριζόταν χωροταξικά από τα όρια των τειχών της, στην Ιταλία, τη Γερμανία και την Ισπανία, όμως, όλα τα περίχωρά της, συμπεριλαμβανομένων και των χωριών τους, αποτελούσαν συνήθως οργανικό τμήμα της από διοικητική και οικονομική άποψη. Ένα μεγάλο τμήμα, επομένως, της υπαίθρου λειτουργούσε σε συγχρονία με την αστική ζωή και δεν μπορεί να διαχωριστεί από αυτήν.

ΧΡΟΝΟΣ, ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΣΧΟΛΗ

Στις μητρικές κοινότητές τους οι Ευρωπαίοι δεν δεσμεύονταν, όπως στη μεταβιομηχανική εποχή, από μια σαφή διάκριση μεταξύ εργασιακού και ελεύθερου χρόνου. Οι εργάσιμες ώρες και οι ώρες τηςσχόλης αλληλοδιαπλέκονταν· στην πράξη ο ελεύθερος χρόνος έτεινε να κυριαρχεί στη ζωή όλων των κοινωνικών τάξεων. Ο μη ακριβής προσδιορισμός των εργασιακών υποχρεώσεων, ήταν εν μέρει συνέπεια της μη ακριβούς μέτρησης του χρόνου.

Τα μηχανικά ρολόγια αποτελούσαν σχετικά ένα νεωτερισμό κατά τις αρχές του 16ου αιώνα. Η υποδιαίρεση του χρόνου ήταν ακόμη η εκκλησιαστική: η μέρα υποδιαιρούνταν στις λειτουργικές ώρες· οι καμπάνες της εκκλησίας χτυπούσαν και καλούσαν τους πιστούς στην προσευχή. Ο Προτεσταντισμός συνέβαλε στην απελευθέρωση του χρόνου από τον κληρικό του μανδύα και τα ρολόγια ολοκλήρωσαν αυτήν τη διαδικασία εκκοσμίκευσης. Στα τέλη πλέον του 16ου

2. David Vassberg, *Land and Society in Golden Age Castile*, Cambridge 1984, 186-7.

3. Η Helen Nader, *Liberty in Absolutist Spain: The Habsburg Sale of Towns 1516-1700*, Baltimore 1990, 1, υποστηρίζει ότι στην Καστίλη «δεν υφίστατο διάκριση μεταξύ αστικού και αγροτικού χώρου».

αιώνα η βιομηχανία κατασκευής ρολογιών γνώριζε τρομερή άνθηση, ιδιαίτερα όταν οι ωρολογοποιοί από τις καθολικές χώρες κατέφυγαν ως πρόσφυγες στις προτεσταντικές περιοχές. Το 1515 δεν υπήρχαν ωρολογοποιοί στη Γενεύη· μετά το 1550 ήρθαν ως πρόσφυγες από τη Γαλλία και το 1600 πλέον η πόλη διέθετε είκοσι πέντε με τριάντα αρχιτεχνίτες ωρολογοποιούς και έναν άγνωστο αριθμό μαθητευομένων. Στο μαθηματικό σύμπαν των λογίων του πρώιμου 17ου αιώνα τα ρολόγια έπαιξαν έναν ζωτικό ρόλο. Σε αντίθεση με τον χαλαρό ρυθμό των προηγούμενων δεκαετιών, σε αντίθεση με τη διαμαρτυρία του Γαργαντούα «ποτέ δεν αφήνω το χρόνο να με εξουσιάζει!», ο 17ος αιώνας εγκαινίασε την υποταγή της ανθρωπότητας στο ρολόι. Ήταν ο αστρονόμος Kepler που εξετάζοντας το σύμπαν διακήρυξε πως «έμοιαζε με ρολόι», ενώ ο Boyle το θεωρούσε «ένα θαυμάσιο δείγμα ωρολογοποιίας». Η οργάνωση του χρόνου φαίνεται πως αποτελούσε μέρος μιας ευρύτερης απόπειρας των Ευρωπαίων να οργανώσουν το περιβάλλον εργασίας τους.⁴ Αυτό ήταν ήδη ορατό στο εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα, που προκάλεσαν την ανάπτυξη της χαρτογραφίας· στη φιλοσοφία και την τεχνολογία, που η επιστήμη των μαθηματικών έγινε πιο ακριβής· και στις τέχνες και τη μηχανική, που η μελέτη της φυσικής άνοιξε νέους ορίζοντες.

Τα ρολόγια τοίχου και χειρός παρέμειναν προνόμιο μιας μειοψηφίας. Υπήρξαν όμως και αντιδράσεις, όταν επιχειρήθηκε η αλλαγή του ισχύοντος ημερολογίου. Το 1563 στη Γαλλία ο βασιλιάς με διάταγμά του όρισε ως αρχή του έτους τον Ιανουάριο και όχι όπως στο παρελθόν το Πάσχα· το βασιλικό δικαστήριο του Παρισιού (Parlement), όμως, αρνήθηκε να καταχωρίσει το διάταγμα μέχρι τον Ιανουάριο του 1567, με αποτέλεσμα το έτος 1566 να έχει διάρκεια μόλις οκτώ μηνών. Η οριστική αλλαγή του παλαιού ημερολογίου σε πανευρωπαϊκή κλίμακα (που αποκαλούνταν «Ιουλιανό» από τον Ιούλιο Καίσαρα) δεν επιτεύχθηκε παρά το 1582, όταν ο πάπας Γρηγόριος ΙΓ΄ αφαίρεσε δέκα μέρες από το ημερολογιακό έτος. Η αλλαγή υιοθετήθηκε σταδιακά από διαφορετικές χώρες σε διαφορετική χρονική περίοδο, με τον Φίλιππο Β΄ της Ισπανίας να επιβάλλει το νέο ημερολόγιο στην επικράτειά του το φθινόπωρο του 1582. Οι περισσότερες προτεσταντικές χώρες αρνήθηκαν να υιοθετήσουν το νέο ημερολόγιο, με αποτέλεσμα την ταυτόχρονη

4. Alfred W. Crosby, *The Measure of Reality: Quantification and Western Society, 1250-1600*, New York 1997.

ισχύ δύο ημερολογίων στην Ευρώπη. Η ορθόδοξη Εκκλησία της Ρωσίας συνέχισε να λειτουργεί με βάση το παλαιό ημερολόγιο μέχρι τον 20ό αιώνα.

Ο βιομηχανικός χρόνος καθοριζόταν από το φως της ημέρας, με τις χειμερινές εργάσιμες μέρες να είναι πιο σύντομες από τις θερινές κατά δύο ώρες και με το ημερομίσθιο αντίστοιχα χαμηλότερο. Στην Αμβέρσα του 16ου αιώνα η εργάσιμη ημέρα των οικοδόμων ήταν επτάωρη το χειμώνα και δωδεκάωρη το καλοκαίρι· τα ημερομίσθια το χειμώνα ήταν χαμηλότερα κατά ένα πέμπτο. Όροι όπως «από την ανατολή μέχρι τη δύση του ήλιου» ήταν καταχωρημένοι στις εργασιακές συμφωνίες αλλά, αναπόφευκτα, ήταν ασαφείς. Σε ορισμένα μόνο επαγγέλματα καθοριζόνταν οι εργάσιμες ώρες από το ρολόι και όχι από το φως της ημέρας: το 1571 οι τυπογράφοι της Λιόν διαμαρτυρήθηκαν, γιατί η εργάσιμη ημέρα τους άρχιζε στις 2 π.μ. και τελείωνε στις 8 μ.μ. Για τους περισσότερους εργαζομένους, ιδιαίτερα στην ύπαιθρο, ο μη ακριβής προσδιορισμός του εργάσιμου χρόνου συνεπαγόταν και την απουσία εργασιακής πειθαρχίας. Η ανάπαυση από την εργασία ήταν αποδεκτή και ενθαρρυνόταν. Ο La Fontaine παρατηρεί την περίοδο αυτή ότι «on nous ruine en fêtes», το σύστημα, όμως, δεν ήταν απαραίτητα τόσο προβληματικό όσο παρουσιάζεται.

Παρά τη μέτρηση του χρόνου ήταν δύσκολος ο διαχωρισμός ελεύθερου και εργασιακού χρόνου, καθώς η «εργασία» μπορεί να ήταν επαχθής αλλά δεν ενείχε ακόμη το στοιχείο της αυστηρής πειθαρχίας. Η μισθωτή εργασία δεν κυριαρχούσε στην καθημερινή ζωή, όπως στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Αυτό ίσχυε ιδιαίτερα σε εκείνες τις εκτεταμένες περιοχές της Ευρώπης όπου το χρήμα σε κυκλοφορία ήταν περιορισμένο και, επομένως, δεν ρύθμιζε αυτό τις εργασιακές σχέσεις. Στη Βαλτική, την κεντρική και την ανατολική Ευρώπη και σε μεγάλο τμήμα της Δύσης, η εκκρηματισμένη οικονομία ήταν ακόμη στη διαδικασία διαμόρφωσής της. Οι αγρότες κατέβαλλαν τις οφειλές τους σε μορφή αγγαρείας και λάμβαναν τους μισθούς τους σε είδος μάλλον παρά σε χρήμα.

Ταυτόχρονα, η εργασία σπάνια ήταν ένα προσωπικό, εξατομικευμένο φορτίο. Τα άτομα έτειναν να συνεισφέρουν στο ομαδικό προϊόν εργασίας αντί να εργάζονται αποκλειστικά για τον εαυτό τους. Έτσι, σε μια αγροτική οικογένεια τα διάφορα μέλη της είχαν προκαθορισμένες υποχρεώσεις, που πιθανόν να κάλυπταν μικρό μόνο μέρος της ημέρας. Υπήρχε η δυνατότητα τα νεαρά άτομα να εργάζονται αλλού, προκειμένου να μάθουν κάποια τέχνη· η απασχόλησή τους ως μαθητευομένων ή ως εργατών στις πόλεις αποτελούσε μία θεμελιώδη

φάση της ζωής τους. Για τους ενήλικους η εργασία απαιτούσε τμήμα μόνο του χρόνου τους, και μόνο για λίγους ίσχυε η πλήρης απασχόληση. Αυτοί που ζούσαν εκτός των υποστηρικτικών δομών κάποιας ομάδας ήταν δυνατόν, προφανώς, να αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσκολίες. Συνήθως στα χωριά της Ευρώπης οι οικογενειακές και κοινοτικές δομές συνέβαλλαν στην επιβίωση των άπορων ανέργων και στις πόλεις συστήματα ανακούφισης των φτωχών είχαν αρχίσει να συνδράμουν τους επαίτες και τους ανέστιους.

Η επαχθής εργασία ήταν επίσης πάντα συλλογική. Οι αγγαρείες που επιβάλλονταν από τις φεουδαρχικές αρχές στη δυτική Ευρώπη, και που απέρρεαν από τη δουλοπαροικία στην ανατολική, προέρχονταν από ένα σύστημα μέσα στο οποίο ζούσαν οι αγρότες και αποδέχονταν τις υποχρεώσεις που αυτό συνεπαγόταν, ακόμα και αν ταυτόχρονα δυσανασχετούσαν για αυτές.

Παρόλο που δεν ήταν αυστηρά δομημένη, η εργασία είχε και αυτή τους κανόνες της. Όλη η αγροτική δραστηριότητα προκαθοριζόταν με σαφήνεια, υπό κανονικές συνθήκες, από την τοπική κοινότητα. Οι ημέρες και οι εποχές της σποράς, του κουρέματος των προβάτων, του θερισμού, του αλωνισμού και των άλλων εργασιών ήταν προκαθορισμένες με βάση το τοπικό κλίμα και την τοπική οικονομία. Δεν υπάρχει κάποιος τρόπος για να υπολογιστεί το ποσοστό του χρόνου που αφιερωνόταν στην «εργασία». Στις αγροτικές κοινότητες η νόρμα ήταν οι ώρες απασχόλησης να επαρκούν για την εξασφάλιση των μέσων επιβίωσης της κοινότητας (καλλιέργειες, κτηνοτροφία, αλιεία). Η έμφαση στις δραστηριότητες τηςσχόλης και η απουσία εργασιακής πειθαρχίας θα δημιουργούσαν προβλήματα στους εργοδότες μιας μεταγενέστερης περιόδου, οι οποίοι παραπονιόνταν ιδιαίτερα για το γεγονός ότι οι εργάτες δεν τηρούσαν την εργάσιμη εβδομάδα και αντιμετώπιζαν τη Δευτέρα («Saint Monday» στην Αγγλία) ως προέκταση της Κυριακής. Οι εργαζόμενοι από την πλευρά τους είχαν συνείδηση των υποχρεώσεών τους αλλά προτιμούσαν να επιλέγουν εκείνοι τις ημέρες ή τις ώρες για την εκπλήρωση των υποχρεώσεών αυτών. Επρόκειτο, επομένως, για μια κατάσταση «εναλλασσόμενων φάσεων εντατικής εργασίας καισχόλης, κατά τις οποίες οι άνθρωποι καθόριζαν οι ίδιοι τους εργασιακούς τους ρυθμούς».⁵ Στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη

5. E. P. Thompson, «Time, work-discipline and industrial capitalism», *Past and Present*, 38, 1967, 49-50.

η εργασία δεν αποτελούσε μια καταπιεστική πραγματικότητα. «Ο εργαζόμενος θα αναπαυτεί για αρκετό χρόνο το πρωί» παραπονιέται ένας άγγλος επίσκοπος «ύστερα θα πρέπει να πάρει το πρόγευμά του [...] το μεσημέρι θα πρέπει να απολαύσει τον ύπνο του».⁶ Στο ζεστό μεσογειακό καλοκαίρι οι ώρες που αφιερώνονταν στην αποφυγή της έκθεσης στον ήλιο ήταν ακόμη περισσότερες, γεγονός που έκανε τους βορειοευρωπαίους περιηγητές να σχολιάζουν τη φαινομενική «οκνηρία» των αγροτών του νότου.

Οι εκκλησιαστικές αρχές από την πλευρά τους, συνάντησαν πολλές δυσκολίες στην προσπάθειά τους να πείσουν τους πιστούς να διαχωρίσουν τον εργασιακό από τον θρησκευτικό χρόνο. Ήταν σύνηθες φαινόμενο στο μεγαλύτερο τμήμα της καθολικής Ευρώπης περισσότερο από το ένα τρίτο των ημερών του έτους να αποτελούν επίσημα ημέρες αργίας. Στην επισκοπή του Παρισιού στις αρχές του 17ου αιώνα υπήρχαν πενήντα εννέα υποχρεωτικές θρησκευτικές αργίες που μαζί με τις Κυριακές ξεπερνούσαν τις 100 ημέρες το χρόνο. Στην προβιομηχανική Ισπανία 30 έως 50 τοις εκατό των ημερών του έτους ήταν αργίες.⁷ Οι υποχρεωτικές θρησκευτικές αργίες ήταν, φυσικά, ένα μέρος μόνο από αυτές· οι υπόλοιπες ήταν πολυήμερες εορτές των τοπικών κοινοτήτων. Με έναν τόσο μεγάλο αριθμό αργιών ήταν σύνηθες να εργάζεται κανείς αδιακρίτως καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, ακόμα και όταν αυτό συνέπιπτε με κάποιους θρησκευτικούς εορτασμούς. Η Αντιμεταρρύθμιση έκανε από τα τέλη του 16ου αιώνα σοβαρές απόπειρες να περιορίσει αυτή την πρακτική, επιβάλλοντας τις εορταστικές αυτές περιόδους ως περιόδους απόλυτης αργίας. Πρόθεση της Εκκλησίας ήταν ο διαχωρισμός του ιερού από το κοσμικό. Η πειθάρχηση του χρόνου –τμήμα μιας γενικότερης πολιτικής θρησκευτικής πειθάρχησης (Κεφάλαιο 3)– ήταν δύσκολο να επιτευχθεί. Το 1641 οι επίσκοποι της Καταλονίας παραπονιούνται ότι στις αγροτικές περιοχές «οι εορτές που καθορίζει η Εκκλησία δεν τηρούνται» και το 1673 στην Ανδαλουσία ένας ιησουΐτης ιεραπόστολος παρατηρεί ότι οι αγρεργάτες δούλευαν και στη διάρκεια των αργιών και ότι εκκλησιάζονταν μόνο μία φορά το δεκαπενθήμερο. Στον λαϊκό νου δεν υπήρχε σαφής διαφοροποίηση μεταξύ του ιερού και του κοσμικού ή μεταξύ της εργασίας και τηςσχόλης. Και τα δύο αποτελούσαν

6. Keith Thomas, «Work and leisure in pre-industrial society», *Past and Present*, 29, 1964, 61.

7. Kamen, *Phoenix*, 198.

τμήμα της ίδιας καθημερινής πραγματικότητας και σε κάθε τμήμα της δινόταν, κατά το δοκούν, η ανάλογη προσοχή.

Κατά τον ίδιο τρόπο, ησχόλη στην προβιομηχανική Ευρώπη δεν ήταν μια διακριτή έννοια.⁸ Υπήρχαν πολλές περιστασιακές δραστηριότητες, κυρίως για τις ανώτερες τάξεις, που επέτρεπαν στους ανθρώπους να επιδιδοῦνται σε αθλήματα, διασκεδάσεις και παιχνίδια. Για το μεγαλύτερο, όμως, τμήμα του πληθυσμού, ησχόλη δεν ήταν μια διακριτή περίοδος ανάπαυσης που εναλλάσσονταν με περιόδους εργασίας, αλλά ένας παραδοσιακός χρόνος ενασχόλησης με μικροπροβλήματα γειτονείας και ζητήματα που δεν συνδέονταν άμεσα με την παραγωγικότητα. Εάν θεωρηθεί ως το άθροισμα των δραστηριοτήτων που δεν αποτελούσαν κάποια μορφή «εργασίας», ησχόλη περιλάμβανε την εκπλήρωση υποχρεώσεων προς την οικογένεια, την κοινότητα, την Εκκλησία και (για τους άγαμους) την αφιέρωση χρόνου στην ερωτοτροπία. Ησχόλη δεν ήταν, όπως σήμερα, προνόμιο του ατόμου, αλλά μια συλλογική δέσμευση όλων των μελών της κοινότητας. Αποτελούσε μια ζωτική διάσταση των καλών ενδοκοινοτικών σχέσεων, εκφρασμένη είτε σε εορτές και αθλητικές δραστηριότητες, είτε απλά πίνοντας συντροφιά στο πανδοχείο. Όταν λειτουργούσε σωστά, ενδυνάμωνε τους κοινωνικούς δεσμούς και απέτρεπε τις συγκρούσεις στο εσωτερικό των κοινοτήτων. Ένα παιχνίδι ποδοσφαίρου στην πλατεία του χωριού ήταν ψυχαγωγία καισχόλη, ήταν όμως ταυτόχρονα και μια μορφή εκπλήρωσης υποχρεώσεων που απέρρεαν από τις σχέσεις καλής γειτονείας. Το ποδόσφαιρο στα χωριά ήταν για τον ελισαβετιανό Philip Stubbes «μάλλον μια φιλική μορφή αψιμαχίας παρά παιχνίδι ή ψυχαγωγία». Μερικές φορές η αψιμαχία αυτή περνούσε από το συμβολικό στο πραγματικό επίπεδο, όπως στον ποδοσφαιρικό αγώνα στο Berkshire το 1598 όταν φονεύτηκαν δύο άτομα.⁹ Ο ετήσιος κύκλος των αργιών συμπεριλάμβανε και ημέρες (όπως το Καρναβάλι) που εθμικά επέτρεπαν τη συλλογική έκφραση αντιπαλοτήτων και κοινωνικής διαμαρτυρίας,¹⁰ συνήθως μέσω των δραστηριοτήτων των νεαρών ατόμων. Και πάλι η σύγκρουση αυτή έπαιρνε συχνά βίαιη μορφή. Ησχόλη, επομένως, δεν

8. Πρβλ. Peter Burke, «The invention of leisure in early modern Europe», *Past and Present*, 146, 1995, 139.

9. Αναφέρεται στο Thomas, «*Work and leisure in pre-industrial society*», 54, σημείωση 21.

10. Αυτό που ο Victor Turner, *The Ritual process*, London 1969, αποκαλεί «liminality».

είχε διαχωριστεί από την εργασία ούτε αποτελούσε ένα καταφύγιο από αυτήν, αντίθετα ήταν ένα συμπλήρωμα των εργασιακών δραστηριοτήτων των μελών της κοινότητας.

Από τη στιγμή που οι νέοι αποτελούσαν το πιο σημαντικό αριθμητικά τμήμα του πληθυσμού, αυτοί έπαιζαν πρωτεύοντα ρόλο στη συλλογική ψυχαγωγία, ιδιαίτερα στις κοινοτικές δραστηριότητες κατά το θερισμό, στους εορτασμούς και στους γάμους. Οργανωμένες νεανικές ομάδες –που καλούνταν «αββαεία» στη νότιο Γαλλία και «cencerradas» στη νότια Ισπανία– υπήρχαν πολλές τόσο στα χωριά όσο και στα μεγάλα αστικά κέντρα (η Λιόν του 16ου αιώνα είχε περίπου είκοσι) με αναγνωρισμένα καθήκοντα, όπως την επίβλεψη της ορθής εκπλήρωσης των υποχρεώσεων των μελών της προς την κοινότητα. Παρόλο που οι ομάδες αυτές υπό κανονικές συνθήκες ήταν αποκλειστικά αντρικές, είχαν μερικές φορές και οι γυναίκες κάποιο ρόλο: στη Roussillon τα κορίτσια έπαιζαν πρωτεύοντα ρόλο σε αυτές, οργάνωναν λαϊκές τελετουργίες και ήταν υπεύθυνες για τις φιλανθρωπικές δραστηριότητες της κοινότητας.¹¹

Ένα σημαντικό τμήμα του ελεύθερου χρόνου των νέων αφιερωνόταν στην ερωτοτροπία. Από τη σχετικά προχωρημένη ηλικία γάμου (Κεφάλαιο 1) απορρέει το ερώτημα του τρόπου εκτόνωσης της σεξουαλικής τους ενέργειας κατά την προγαμιαία τους ζωή.¹² Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μεγάλο μέρος του ελεύθερου χρόνου τους αφιερωνόταν απλά στην εξοικείωση με το άλλο φύλο· η ερωτοτροπία αποτελούσε μια μεταγενέστερη φάση. Οι συναντήσεις αυτές πραγματοποιούνταν μέσα σε ένα πλαίσιο περιορισμών που επιβάλλονταν από την οικογένεια και την κοινότητα και συνήθως υπόκειντο σε αυστηρούς κανόνες. Η οικιακή και κοινοτική εργασία έφερνε κοντά τους νέους, όπως στις ομάδες γνεσίματος (Spinnstuben) στη γερμανική ύπαιθρο, όπου «νεαρά άτομα και των δύο φύλων αναμειγνύονται και παρεισφρύει πολύ έκλυτη ελαφρότητα» (διαμαρτυρία του 1587 από τη Βυρτεμβέργη).¹³ Παρά την προσπάθεια ελέγχου των Spinnstuben, όπως με τον συχνό αποκλεισμό των νεαρών αντρών από

11. René Nelli, *Le Languedoc et le Comté de Foix : Le Roussillon*, Paris 1958, 271.

12. J.-L. Flandrin, «Mariage tardif et vie sexuelle», *Annales ESC*, 6, 1972.

13. H. Medick, «Village spinning bees : sexual culture and free time among rural youth in early modern Germany», στο Hans Medick και D. W. Sabean, *Interest and Emotion: Essays in the Study of Family and Kinship*, Cambridge 1984.

αυτές, αυτές αποτελούσαν μια κοινή ψυχαγωγική δραστηριότητα στις αγροτικές κοινωνίες και συνέβαλλαν επίσης και στην εξεύρεση γαμήλιου συντρόφου. Οι νέοι, επομένως, έκαναν χρήση των κοινωνικών θεσμών στη διαδικασία σεξουαλικοποίησής τους. Στα πληβεία στρώματα η ερωτοτροπία μπορεί να συμπεριλάμβανε και προχωρημένα ερωτικά χάρδια. Στοιχεία από τη Γαλλία και τη Γερμανία δείχνουν ένα εντυπωσιακό εύρος ανεκτών σεξουαλικών πρακτικών, που έφταναν στα όρια της συνουσίας. Βασικός στόχος ήταν η ψυχαγωγία στη διάρκεια των χρόνων που προηγούνταν του γάμου, όπως μας πληροφορεί ένας νεαρός άντρας από τη Βαρκελώνη που δηλώνει (1625) ότι «είναι κοινή και συνήθης πρακτική των νεαρών αντρών και γυναικών να ερωτοτροπούν απλά και μόνο για την ευχαρίστηση που αυτό προσφέρει και για να περνάει η ώρα χωρίς την πρόθεση να παντρευτούν».¹⁴ Επαφές για παρόμοιους σκοπούς δημιουργούνταν και με άλλες κοινότητες, ιδιαίτερα τις ημέρες των εμποροπανηγύρεων και των κοινοτικών εορτασμών, προάγοντας με τον τρόπο αυτό και την κοινωνική συνοχή.

Με δεδομένη τη χρονική απόσταση από το φαινόμενο, ίσως η πλέον σημαντική διάσταση του ελεύθερου χρόνου την προβιομηχανική περίοδο ήταν η απουσία πειθάρχησής του. Παρόλο που κάποια πράγματα έπρεπε να γίνουν, αυτά μπορούσαν να γίνουν κατά το δοκούν. Η διάρκεια των κοινοτικών εορτασμών είναι, από αυτή την άποψη, χαρακτηριστική. Μία από τις κορυφαίες στιγμές των ετήσιων εορτασμών ήταν το Καρναβάλι, που συνήθως εορταζόταν λίγο πριν από τον ερχομό της Τετάρτης των Τεφρών. Στη Μεσόγειο τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Στην Καταλονία το Καρναβάλι άρχιζε την επομένη των Χριστουγέννων και τελείωνε έξι εβδομάδες αργότερα, την Τετάρτη των Τεφρών. Η σχόλη έπαιρνε την πλέον βακχική μορφή της στις εορτές, που μπορούν να θεωρηθούν ως τελετές επικοινωνίας στις οποίες εορταζόταν κάποιο παραδοσιακό γεγονός, με συμβολικά ή ρεαλιστικά μέσα όπως ο χορός, η κατανάλωση ποτού, οι τελετουργίες, η σάτιρα και η σεξουαλική ελευθεριότητα.¹⁵ Σε αυτές εορταζόταν όχι μόνο η απελευθέρωση από τις υποχρεώσεις της εργασίας, αλλά και από τις συμβάσεις της κοινωνίας. Καλλιεργούσαν μια ατμόσφαιρα ευθυμίας που ερχόταν σε έντονη αντίθεση με την ευταξία των καθη-

14. Kamen, *Phoenix*, 304.

15. Kamen, *Phoenix*, 175.

μερινών ανθρώπινων σχέσεων. Η αταξία κατά τις γιορτές αυτές μεταλλασσόταν, μέσα από μια διαδικασία κοινή σε όλες τις προβιομηχανικές κοινωνίες,¹⁶ σε μια σειρά τελετουργικών λοιδωρίας, ευθυμίας και κοινωνικής αντιστροφής, που ποίκιλλαν από κοινότητα σε κοινότητα.¹⁷ Σε ένα πρώτο επίπεδο, η αντιστροφή αυτή αντιπροσώπευε ένα είδος παιγνιώδους διαλείμματος με την κοινότητα να απολαμβάνει την ελευθερία κριτικής και αστεϊσμών. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η αντιστροφή των ρόλων και η λοιδωρία μπορούν να ειδωθούν ως εναλλακτικά τελετουργικά που παρείχαν έναν διαφορετικό συμβολισμό για τα κρίσιμα στάδια του ρόλου ενός ατόμου μέσα στην κοινότητα. Από αυτή τη σκοπιά ήταν εν δυνάμει ανατρεπτικά.

Κατά την αντιστροφή των ρόλων στη διάρκεια της Εορτής των Αθών στις αρχές του Δεκεμβρίου ο καθολικός κλήρος σε όλη τη δυτική Ευρώπη παραιτούνταν του ρόλου του, επέτρεπε στους λαϊκούς να τελούν τη λειτουργία, οι ιερείς ντύνονταν με γυναικεία ρούχα και χόρευαν στους δρόμους. Τα αστικά συμβούλια παραχωρούσαν για μία ημέρα τις εξουσίες τους, εξέλεγαν γυναίκες ως δημάρχους ή παρέδιδαν τη διακυβέρνηση της πόλης στην τοπική νεανική αδελφότητα. Οι εορτασμοί, θα πρέπει να σημειωθεί, δεν ήταν αποκλειστικά «λαϊκοί» αλλά δομικό στοιχείο της κουλτούρας ολόκληρης της κοινότητας. Και η αριστοκρατία και ο κλήρος συμμετείχαν εξίσου στα *masques* [παλιό έμμετρο δράμα με χορό και τραγούδια], τις γιορτές και την αντιστροφή των ρόλων. Σε νεαρή ηλικία ο Φίλιππος Β΄ της Ισπανίας συμμετείχε συχνά στη γιορτή του Καρναβαλιού. Εκτός των εορτών σε δημόσιους χώρους, όμως, οι ευγενείς είχαν και τις δικές τους γιορτές, με πιο ενδιαφέρουσες ίσως τις τελετές ιπποσύνης που τελούνταν στους αριστοκρατικούς κύκλους πολλών χωρών τους πρώιμους νεότερους χρόνους.

16. Barbara Babcock (επιμ.), *The Reversible World: Symbolic Inversion in Art and Society*, Ithaca 1978.

17. Mikhail Bakhtin, *Rabelais and his World*, London 1968.

Το βιβλίο *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία* εξετάζει τις σαρωτικές αλλαγές που σημειώθηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο από τα τέλη του 15ου αιώνα έως τις αρχές του 18ου αιώνα. Πέραν της παράθεσης των επί μέρους γεγονότων, το βιβλίο φωτίζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ευρωπαϊκών κοινωνιών του συνόλου της προβιομηχανικής Ευρώπης, από την Ιταλία και την Ισπανία έως την Πολωνία και τη Ρωσία.

Στηριγμένος στην επιτυχία των προηγούμενων έργων του, *The Iron Century* και *European Society 1500-1700*, και σε στοιχεία από πρόσφατες έρευνες που έδωσαν το έναυσμα για διεύρυνση του ιστορικού πεδίου, ο Henry Kamen σχολιάζει ζητήματα

- ευρωπαϊκών ταυτοτήτων, συνόρων και γλώσσας·
- εργασίας,σχόλης και μετανάστευσης·
- πληθυσμιακών μεταβολών·
- θρησκείας, τελετουργιών και μαγείας·
- κοινωνικής διαστρωμάτωσης (η αριστοκρατία, η αστική τάξη και οι φτωχοί)·
- έμφυλων ρόλων·
- κοινωνικής πειθάρχησης και απολυταρχίας·

Το βιβλίο *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία* αποτελεί τη μόνη συνολική μελέτη της πρώιμης νεότερης ευρωπαϊκής κοινωνίας και παραμένει απαραίτητο ανάγνωσμα για όποιον ενδιαφέρεται για αυτή την περίοδο.

Ο Henry Kamen είναι επίτιμος καθηγητής στο Ανώτατο Συμβούλιο Επιστημονικών Ερευνών στη Βαρκελώνη. Στα βιβλία του συγκαταλέγονται: *Philip of Spain* (Yale, 1997) και *The Spanish Inquisition: An Historical Revision* (Weidenfeld & Nicolson/Yale, 1998).

ISBN 978-960-375-368-1

BOOKS.KOZM.MIENOSHE 3 368

Πίνακας: Ξαφράλλου, Κοκκινίτη Μετούς
Ο: Αναμφορόνασης και η γριμάλια του